

jasnim i razumljivim jezikom, pripovjedalačkim stilom (kakav uostalom posjeduje Biblija) i molitvenoteološkim duhom. Tu govori čovjek koji je sav biblijski formiran.

Ne bi smjelo biti svećenika koji ne bi i dva puta pročitao tu odistine vrijednu knjigu.

Adalbert REBIĆ

A. LINDEMANN: DIE AUFHEBUNG DER ZEIT. GESCHICHTSVERSTÄNDNIS UND ESCHATOLOGIE IM EPHESERBRIEF, Gütersloh 1975, str. 288.

Ovo je doktorska disertacija priređena za protestantski teološki fakultet u Göttingenu 1973. god. pod vodstvom H. Conzelmana. U prvom poglavlju (str. 9–25) L. najavljuje da se distancira od postojećih radova o Ef u poimanju povijesti i eshatologije. Preuzima tezu svog teološkog učitelja da je u Ef nastupilo 'Entgeschichtlichung des Denkens' i najavljuje da je kani dokazati oslanjanjem prvenstveno na samu Poslanicu Ef. U drugom poglavlju obrađuje „teološke pretpostavke poslanice Efežanima unutar Novog zavjeta“ (26–48) pri čemu prvenstveno skreće pažnju na Rim 9–11; Rim 6; motiv *eikōn-dok-* i u Pavlovim poslanicama; povijesno-prostorne kategorije u Kol. Treće poglavlje posvećeno je „slici svijeta u Ef“ (49–66): *kosmos*, *ta panta*, *ta epourania*, *pleroma*, *aion*. Četvrto poglavlje istražuje odnos između prošlosti i sadašnjosti na temelju sheme *pote-nyn*, pojmoveva *mysterion*–*oikonomia* te egzegeze Ef 1,9–14; 2, 1–10; 2, 11–22 (str. 67–192). Peto jališta odnosa Crkve prema budućnosti, što se vidi iz pojmova nade, izbavljenja, baštine, punine te iz egzegeze Ef 1,20–23; 4,8–10; 3,9–12; 4,30; 5,16; 6,13 (str. 193–236). Šesto poglavlje je pokušaj sistematske analize pojma vremena u Ef (237–259). Na kraju L. donosi 18 stranica bibliografije te registar autora i popis biblijskih navoda.

Za L. Ef je deuteropavlovski spis koji se bezuspješno trudi oponašati Pavla. Autor bi bio prvenstveno usmjeren Crkvi koja je zajednica već sada spašenih u Kristu te ne mari puno za svijet u kojem živi. Autoru je svijet samo pozadina za prikazivanje Crkve. Religijsko-povijesna pozadina bio bi gnostički sistem spekulacije o svijetu i spasenju, a etika vjernika ne bi se temeljila na zahtjevu koji dolazi izvana nego bi predstavljala „drugu stranu već postignutog spasenja“ (str. 243).

Zato u Ef nema prave nade, nema paruzija koja bi bila iščekivana, a mjesta kao 1,10 4,30 i sl. nisu nikakav znak očekivane paruzije. U tom kontekstu najnapadniji je pojam rasta i novog čovjeka u Ef: to bi bili samo eufemistički izrazi za život Crkve kao tijela, a u stvari Crkva nema u čemu rasti ni obnavljati se.

Dakako da ovi ekstremni zaključci ne stoje. F. Mussner u svojoj recenziji Lindemanno-ve knjige nije se trudio osporavati pojedine tvrdnje i zaključke nego odbacuje sve (usp. *Biblische Zeitschrift* 1980, str. 148–151). Mislim da je osnovni problem pojam povijesti i eshatologije koji Lindemann ne nalazi u Ef onako kako postoje u drugim spisima NZ. Pod poviješću on ne smatra samo prošlost i sadašnjost nego i budućnost: „Povijesno se djelovanje temelji na tome da čovjekovim potphvatima biva određena budućnost – ali to također pretpostavlja da su takvi potphvati mogući i smisleni, jer postoji budućnost“ (str. 9). Pod eshatologijom razumijeva L. „teološko prikazivanje budućeg vremena ili povijesti, u kojem se iščekuje ili nada nešto novo što dolazi od Boga“ (str. 21). Mislim da je te preuske pojmove povijesti i eshatologije silom pokušao tražiti u Ef i dakako da ih nije našao. Njegova egzegeza mjestâ koja govore o realiziranoj eshatologiji Ef jednostavno previđa mjesta u istoj poslanici gdje se govori o iščekivanom punom otkupljenju, potrebi napretka u vjeri i duhovnoj spoznaji, duhovnoj borbi. Treba biti zaista teološki ideologiziran pa ne vidjeti da autor Ef – bio on Pavao ili netko iz Pavlove škole – ne vidi mogućnost i potrebu duhovnog napretka pojedinih kršćana i cijele Crkve.

Ipak je dobra strana Lindemannove studije što pokušava Ef tumačiti iz Ef, ne svodeći tekstove ove poslanice na paralelna mjesta u Kol ili drugim Pavlovim poslanicama. Kako god rezultati njegova istraživanja bili sporni i neuvjerljivi, bibličari će morati uzimati u obzir njegovu knjigu barem kao provokaciju na daljnje istraživanje.

Mato ZOVKIC

E. P. SANDERS: PAUL AND PALESTINIAN JUDAISM. A COMPARISON OF PATTERNS OF RELIGION, Philadelphia, Fortress Press 1977, 627 str.

Autor je profesor na sveučilištu „McMaster“ u Hamiltonu, Ontario, Kanada. U ovom djelu, koje je plod desetogodišnjeg proučavanja palestinskih rabina tanaitskog razdoblja i Pav-

la, uspoređuje rabinsku i Pavlovu soteriologiju. U Pavlove poslanice ubraja sedam o čijem autorstvu su mišljenja egzēgeta nepodijeljena (1 Sol, Gal, 1–2 Kor, Rim, Fil i Flm). Među rabine tanaitskog razdoblja ubraja spise židovskih teologa koji su djelovali u Palestini između 200. god. pr. Kr. i 200. god. posl. Kr. Nezadovoljan paušalnom ocjenom kršćanskih teologa koji rabinsko židovstvo optužuju zbog vjerskog formalizma te isto tako nezadovoljan time kako pretežan dio židovskih teologa ocjenjuju Pavla kao nastranog Židova koji nije razumio bit palestinskog židovstva ili je heretičko židovstvo dijaspore proglasio službenom židovskom vjerom i teologijom – Sanders se upustio najprije u proučavanje rabinskih spisa pod vodstvom profesorâ s Hebrejskog sveučilišta u Jeruzalemu, zatim u traganje za bitnim elementima Pavlove soteriologije.

U uvodu kaže da je teško odlučiti što sačinjava bit palestinskog rabinskog židovstva kao i što sačinjava bit Pavlove teologije (str. 1–29). Osobito je opasno, smatra on, jedan citat iz pojedinačnog spisa proglasiti općim stavom, kako su na žalost često činili kršćanski proučavatelji rabina i kako je postupljeno u velikom djelu od pet svezaka koje je i danas glavni rudnik podataka za paralelna mjesta NZ i rabina, H. Strack–P. Billerbeck: *Kommentar zum Neuen Testament aus Talmud und Midrasch*, München 1922–1928 (ponovno izd. s. indeksom 1959. i sl.).

Prvi dio knjige posvećen je palestinskom židovstvu (33–428). U poglavlju o soteriologiji tanaitskih rabina (33–238) najprije odbacuje nepravednu i površnu ocjenu rabinske soteriologije kod kršćana (F. Weber, W. Bousset, R. Bultmann i dr.) koja je posljedica eklektične upotrebe rabinske građe (a ne eventualne mržnje ili antisemitizma). Zatim osvjetljuje ključne pojmove rabinske teologije: odabranje i savez (84–107); pokornost i nepokornost – nagrada i kazna (107–125); nagrada i kazna i budući svijet (125–147); spasenje uključanjem u saveznički narod Božji i kajanjem-pokorom po kojoj vjernik ponovno uspostavlja raskinuti odnos s Bogom (147–182); *zakah* i *cedaq* kao izraz ispravnog religioznog ponašanja (183–205); mogućnost spasenja za 'pravedne' pogane (206–212) narav religioznog života i iskustva (212–233). Prema Sandersu bit rabinske teologije nije nauka o spasenju pomoću djela Zakona nego *covenantal nomism*, vršenje savezničkih obveza u znak zahvalnosti za nezasluzenu milost saveza i odabranja, jer Bog S. i rabina najprije spašava a onda daje zapovijedi. Mnogi se rabini nisu oslanjali na svoji

pravednost koja bi izvirala iz vršenja Zakona nego su molili milosrđe Božje.

U poglavlju o soteriologiji kumranskih monaha (239–328) S. ispituje ove teološke pojmove u spisima otkrivenim u Kumranu. Vidi 6 osnovnih elemenata kumranske soteriologije: poznavanje Božje istine, uvid u njegove divne misterije, očišćenje od grijeha, posveta odvajanjem od strahote i nevjernosti, pridruženje sinovima istine koji su članovi sekte, udioništvovanje na duhovnim dobrima zajednice (usp. str. 317).

U poglavlju: Apokrifi i pseudoepigrafi (329–418) S. (koji je protestant) obrađuje soteriologiju kanonske Knjige Sirahove, zatim nekanonskih židovskih spisa Prve Henohove, Knjige jubileja, Salomonovih psalama i Četvrte Ezrine. U zaključnom poglavlju prvog dijela (419–428) nabraja 8 elemenata savezničkog nomizma (koji nije legalizam!) te zaključuje da su Mt 23 i Pavao u Gal i Rim pretjerani legalizam pojedinaца pripisali cijelom židovstvu, a da takav legalizam ne izlazi iz svih spisa rabina te apokrifnih spisa Židova: „Čak i kad ne bi različite teme i motivi savezničkog nomizma bili točno razrađeni kao što su bili kasnije u rabinskoj literaturi, saveznički je nomizam morao biti opći tip religije koji je prevladavao u Palestini prije razorenja hrama“ (str. 428).

Drugi dio knjige posvećen je Pavlu (431–542). U uvodu kaže da Pavao ne teologizira od pojedinca i zato smatra neprikladnim gledati kao centar Pavlove teologije tezu o opravdanju samom vjerom u Krista Isusa, bez djela Zakona (što pretežno čine protestantski teolozi). Pavao je, prema S., najprije otkrio da je Isus sveopći Spasitelj a onda počeo osjećati i naučavati potrebu spasenja pridruženjem Isusu te opravdanja vjerom (str. 443). Zato je srž Pavlove teologije evanđelje o spasotvornoj akciji Božjoj u Isusu Kristu i participacija ljudi na toj akciji. Pavlova se soteriologija kreće između sadašnje zagarantiranosti i budućeg očekivanja. Centar joj je vikarna smrt Krista koja svim ljudima pribavlja nešto novo. Vjerujući u sveopće spasenje, Pavao naučava sveopću grešnost. U tom smislu on je najprije otkrio Krista kao Gospodina a onda nespasivost po Zakonu i sveopću potrebu spasenja po Kristu. Za Pavla opravdanje vjerom i sustajanje s Uskrslim na novi život krštenika izražava dva aspekta jednog te istog misterija. Zato mu vjera često znači isto što i obraćenje Kristu. S. nalazi i kod Pavla saveznički nomizam koji izlazi iz darovanog spasenja, ali i potrebe življenja u skladu s kršćanskim zvanjem.

U zaključku (543–556) S. kaže da je za rabine „pravednost“ zadržavanje savezničkog

položaja, a za Pavla to je transfer u relaciju s Kristom (str. 544). Neki židovski teolozi danas optužuju Pavla da zanemaruje teologiju saveza i obraćenja, ali to dolazi od njegove participacijske eshatologije ili uključenosti u Krista. Za Pavla vršenje Tore jest doduše dobro, ali nije dovoljno za spasenje koje je dostupno samo u Kristu Isusu. Zato on nije prvenstveno teolog čovjekove ugroženosti i bijede nego vjesnik spasenja po Kristu i u Kristu. U tom smislu ne postoji precizna paralela za Pavlovu misao.

Str. 556–582 sadrže bibliografiju za koju je karakteristična interkonfesionalnost. Str. 583–608 donose popis citata iz SP, rabinskih i apokrifnih spisa, str. 609–616 popis imena, a 617–627 abecedni pregled glavnih pojmova.

Glavna zasluga ove studije jest novi pristup rabinskom židovstvu i Pavlu. Stručnjaci ne prihvaćaju sve autorove tvrdnje (usp. recenziju X. Jacquesa u *Nouvelle revue théologique* 1979, 896–898 i G. W. E. Nickelsburga u *Catholic Biblical Quarterly* 1979, 171–175). Osobito egzegeza ponekih Pavlovihi tekstova izgleda usiljena. U jednom razgovoru švicarski katolički bibličar Dietrich Zeller (autor doktorske dizertacije *Juden und Heiden in der Mission des Paulus. Studien zum Römerbrief, Stuttgart* 1973) rekao mi je da smatra velikim nedostatkom Sandersovu pretpostavku da Pavao nije poznavao židovstvo svoga vremena. Makar se i ne slagali s glavnim zaključcima Sandersove knjige, bibličari će morati uzimati u obzir njegov rad koji svakako predstavlja novu epohu u proučavanju Pavla.

Mato ZOVKIĆ

R. PENNA: IL 'MYSTERION' PAOLINO. TRAIETTORIA E COSTITUZIONE, Brescia, Paideia 1978, str. 104.

Povod knjizi je tečaj egzegeze Ef koji je pisac držao kao gost na Papinskom biblijskom institutu u Rimu u ljetnom semestru 1975/76. U uvodu (str. 11–21) istražuje pojavu naziva *mysterion* u NZ općenito, posebno kod Pavla, te religijsko-povijesnu pozadinu u gnosi i židovskoj apokaliptici. U prvom poglavlju izlaže povijesno-spasenjski kontekst *mysteriona* sa slijedećim elementima: skrivенost, objavljenost, proširenost evangelizacijom pogana, *gnōsis* misterija, eshatonska konzumacija (str. 23–49). U drugom poglavlju istražuje poblize sastav *mysteriona* naglašujući slijedeće komponente: teološku, kristološku, ekle-

zijalnu, antropološku i transcendentalnu (51–85). Svoje zaključke temelji na egzezezi 1 Kor 2,1sl; Kol 1,27; 2,3; Ef 1,10; 2,11–18; 5,21–32. U zaključku (str. 87–92) kaže da jedini Pavao među novozavjetnim piscima cjelovito obrađuje temu misterija te da pokazuje znakova teološkog razvoja pri izlaganju ove teme. Penna ovako definira Pavlov pojam misterija: „Neistraživa spasotvorna odluka Božja, ostvarena i usredotočena na neusporedivom osobnom liku Krista raspetog i eshatonu, koja se linearno ispunja u povijesti i eshatonu na dvije razine: komunitarnoj (= ekklesia) i individualnoj (= novi čovjek). Pavlovo poimanje misterija potvrđuje da je biblijski Bog u različitim trenucima i oblicima (*polymerōs kai polytropōs* – Hebr 1,1) uvijek Bog „za nas“ (Rim 8,31) i „s nama“ (Mt 28,20) (str. 89).

U pogovoru (str. 91–92) spominje knjigu C. C. CARAGOUNIS: *The Ephesian Mystery. Meaning and Content*, Lund 1977, 199 str. koja je autoru došla do ruke kad je njegovo djelo bilo već gotovo pa nije mogla biti uvažena. Međutim ta knjiga, rađena po metodi generativne gramatike, predstavlja metodološku novost u pavlovskoj literaturi ali ne i sadržajnu, jer su rezultati vrlo oskudni.

U bibliografiji (93–97) navodi glavne članke i knjige o misteriju u SP, Kumranaca, gnostika i židovskoj apokrifnoj literaturi.

Dobra strana ove studije jest to što pojam misterija veže uz druge pojmove Pavlove teologije (kao npr. uz temu o novom čovjeku, str. 80–82), ali je problematično što ne vodi računa o deuteropavlovskom autorstvu Kol i Ef prema većini današnjih protestantskih i katoličkih bibličara, što bi onda tražilo da se glavni pojmovi tih poslanica ne svode na iste izraze u drugim poslanicama.

Mato ZOVKIĆ

J. GNILKA: DER KOLOSSERBRIEF (Herders theologischer Kommentar zum Neuen Testament X, 1), Freiburg, Herder 1980, 249 str.

Autor je profesor katoličke teologije na univerzitetu u Münchenu. Za isti niz priredio je Komentar Fil (1968, treće izdanje 1980) i Ef (1971, drugo izd. 1977), što je dobar dokaz da se njegovi komentari čitaju i prihvaćaju.

U uvodu obrađuje kršćansku zajednicu i grad Kolose u Maloj Aziji te sadržaj i jezik poslanice (1–26). Prema rezultatima njegova